

INTERFERENȚA DINTRE MEDIOLATINA DE REDACȚIE
ROMÂNEASCĂ, LIMBA MATERNĂ A NOTARILOR ȘI
MEDIUL LINGVISTIC DIN ȚĂRILE ROMÂNE

Ana-Cristina Halichias
Universitatea din București

The interrelationship between Medieval Latin and the notaries' mother tongue in the linguistic setting of the Romanian Principalities (Abstract)

The historical situation of the Medieval Latin generated a phenomenon that is characteristic of itself: the existence of a pan medieval linguistic nucleon around which a series of particular characteristics have been developed, characteristics that were typical of certain periods and certain environments (chancellery, author), originated in the influence of the vernacular languages and the development of the society. In the documents issued by chancelleries in Wallachia, Moldavia and Transylvania, the author is trying to signal the presence of some lexical and morph-syntactic elements created by the influence of the Romanian language, the notaries' mother tongue or the one used by other chancelleries and the linguistic setting in the Romanian Principalities.

Una dintre sursele păstrării unității și a respectării "regulilor" gramaticale ale unei limbi este presiunea psihică exercitată asupra fiecărui individ de deprinderile lingvistice ale mediului său. În cazul mediolatinei această presiune nu se exercită, ea fiind înlocuită de cunoașterea teoretică a limbii latine, dobândită în școală, și de influența lecturii textelor.

Situația istorică a latinei medievale a dat naștere unui fenomen caracteristic acesteia: existența unui nucleu lingvistic panmedieval (în care se contopesc moștenirea latinei clasice, a celei creștine și a celei vulgare), în jurul căruia s-au dezvoltat trăsături particulare specifice unei anumite perioade, unui anumit areal sau unui anumit autor, generate de influența limbilor vernaculare (factor nou, care acționează în direcții diferite) și a evoluției societății. Performanța lingvistică a autorilor / copiștilor contribuie și ea în mod esențial la aspectul textelor mediolatine. Această performanță este strâns legată de un element care pune în opoziție orice limbă scrisă cu limba vorbită: chiar dacă autorul reușește într-o oarecare măsură, printr-o pregătire intensă și de durată, să gândească în latină, se întâmplă foarte rar ca acest avantaj să îl elibereze complet de puterea de sugestie a limbii vorbite cu care este familiarizat, fie ca limbă maternă, fie ca idiom al mediului în care trăiește.

Scrierile latine medievale, atât cele literare, științifice, religioase, cât și cele neliterare (acte diplomatice, juridice ori cu caracter particular) se înscriu într-un anumit cadru normativ, reprezentat de scrierile antichității profane și creștine, în cazul textelor literare, și de modelele transmise de uzajul cancelariilor, în cazul izvoarelor

neliterare. La acestea se adaugă însă și particularități determinate de componenta spațială, temporală și socio-lingvistică.

Diferitele tipuri de documente de cancelarie constituie instrumente care își îndeplinesc rolul în interiorul unei rețele de comunicații. Principala grijă a notarilor era transmiterea unei anumite încărcături semantice, iar calitatea și corectitudinea mesajului erau în perfectă conexiune cu nivelul de cunoaștere al limbii latine și, în funcție de acesta, de presiunea exercitată de limba lor maternă și de aceea a mediului în care trăiau.

Originea diecilor de limbă latină¹, presiunea mediului lingvistic, tradiția școlii pe care o frecventaseră și care își pusese amprenta asupra lor precum și influența altor cancelarii (în primul rând a celor din țările vecine, Regatul Ungar și Regatul Polon) au influențat în mod evident mediolatina din ținuturile românești, imprimându-i caracteristicile care o deosebesc de latina din alte zone. În același timp, prezența

¹ În Țările Române, situația diecilor de limbă latină diferă în funcție de zonă și de epocă. În Transilvania, acești notari au fost fie localnici (maghiari, sași și, uneori, români), fie străini (mai ales italieni, a căror prezență a fost favorizată de constituirea unor colonii italiene și de prezența episcopilor de origine italiană la curțile episcopale din Oradea și Alba Iulia). La început, cei care redactau acte erau clerici care studiaseră în străinătate, în secolul al XII-lea la Paris, iar de la mijlocul secolului al XIII-lea mai întâi la Bologna (cel mai important centru de studii juridice din Europa medievală), apoi la Padova și Ferrara. În secolele al XIV-lea și al XV-lea, un rol tot mai important în formarea acestor scriitori de documente latinești a fost jucat de noile universități întemeiate în centrul Europei, la Praga, Cracovia și Viena. Totodată, din secolul al XIV-lea, au început să se formeze primele generații de scribi instruiți în școlile din țară. În Moldova și Țara Românească, limba latină a fost adusă, începând cu secolul al XIII-lea, de coloniști sași sau maghiari așezați în orașe și de clerici catolici (de obicei străini). Ulterior, prin acești coloniști stabiliți în cele două Țări Române și deveniți localnici, ea a pătruns și în cancelaria domnească. Latina a fost folosită în corespondența bisericii catolice și a locuitorilor catolici de origine străină din orașele moldovene și muntene, și numai rareori de domnie pentru nevoile interne. În schimb, ea a fost un important instrument de comunicare în relațiile externe, începând cu tratatele politice și privilegiile comerciale și încheind cu corespondența purtată de domnitori, de dregători, de sfaturile orășenești, de clerici și chiar de particulari cu destinatari din zone în care latina era limba culturii scrise. Documentele emise în Moldova și Țara Românească erau redactate în primul rând de localnici, proveniți mai ales din rândul populației orășenești, precum și de notari domnești. Cunoscătorii de limbă latină erau destul de numeroși în unele orașe din cele două Țări Române: clerici catolici, tineri care studiaseră la școli din țară sau la universități străine. În secolul al XV-lea sunt atestați studenți din orașele moldovene care frecventau universitățile din Cracovia, Praga și Viena. Actele emise mai ales în secolele XV-XVI în Moldova și în Țara Românească sunt opera unor dieci care lucrau pentru cancelariile domnești, pentru cele ale sfaturilor orășenești și chiar pentru dregători sau persoane particulare.

Pe lângă notarii proveniți din mediul local, în cele două Țări Române și-au desfășurat activitatea notari de origine transilvăneană, polonă, maghiară, germană, italiană etc. Cf. S. Jakó, R. Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, 1971, p. 129-130, 134-135, 141.

elementelor panmedievale (lingvistice sau de ordin diplomatic) o integrează în acel instrument supranațional de comunicare care este latina Evului Mediu european.

Întrucât trăsăturile lingvistice comune întregii latinități medievale sunt descrise pe larg în lucrări devenite clasice², nu ne vom opri asupra lor, ci vom pune în evidență câteva dintre elementele care conferă un aspect specific latinei de cancelarie din Țările Române.³

Domeniul în care se produc cele mai multe inovații este cel lexical. Noua organizare a societății, a gândirii, a religiei a impus forme noi de expresie. Concomitent cu preluarea nucleului antic, care se dovedise a fi un instrument util pentru exprimarea realităților medievale, au fost create în mod constant sensuri și cuvinte noi. Mutațiile de sens, neologismele sunt rezultatul adaptării la noile fapte de civilizație, ale confruntării cu trăsăturile culturii în diferitele regiuni și cu influența limbilor vernaculare.

Termenii cei mai interesanți din acest punct de vedere sunt cei care desemnează elemente ale vieții materiale și sociale, atât din zona românească, cât și din alte arii geografice. În acest sens, un loc important este ocupat de terminologia instituțională, care circulă fie păstrându-și forma din limba sursă, fie latinizate: *Datko Ban* (1511), *Barbol Banus* (1507), *knezii de Rywsor* (1435), *kenezius vester Demetrius de Selesthe* (1510), *Waldowin Lugefeth* (1413), *Stephanus Logophetum* (1436), *Ywan Spotar* (1460), *Kalota Wizter* (1511), *Izak Wysternik* (1499), *Kolcza vornik* (1507).

Nobilul feudal din Moldova și Țara Românească, *boierul*, este desemnat în general prin termenii preluați de latinitatea medievală europeană din zona polonă: *boiario*, *boiarus*, *boiarius*, *baiorus*. Alături de aceste forme, în cancelariile domnești este atestată o variantă care reprezintă forma latinizată a cuvântului care circula în limba română, *boierus*, -i: *boieri nostri* (1481), *boierum nostrum specialem* (1481), *ab eodem boiero Barb* (1499). De altminteri, ulterior secolului al XVI-lea, pe baza acestei forme a fost creată o întreagă familie de cuvinte: *boeroniso*, -are "a ridica la rangul de boier", *boeronalis*, -e "de boier, boieresc", *boeronatus*, -us "darea numită boierescul".⁴

Uneori, notarii cunoscători deopotrivă ai realităților românești și ai celor din restul Europei desemnează instituții românești prin termeni uzuali în aria centrală și occidentală a continentului: *pallatinus* (față de *waywoda* sau *dominus*), *thesaurarius* (față de *wizter*), *cancellarius* (față de *logophetus*).

² G. Cremaschi, *Guida allo studio del latino medievale*, Padova, 1959; E. Löfstedt, *Late Latin*, Oslo, 1959; Christine Mohrmann, *Latin vulgaire, latin des chrétiens, latin médiéval*, Paris, 1955; D. Norberg, *Manuel pratique de latin médiéval*, Paris, 1968; P. Stotz, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, 5 vol., München, 1996 ss.

³ Exemplele au fost extrase din E. Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, 1-2, II, 1-4, XV, 1; M. Neagoe (coord.) *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, București, 1977.

⁴ N. Densusianu, *Monumete pentru istoria Țerei Făgărașului*, București, 1885, p. 50-52.

Realități ale vieții materiale românești sunt reflectate și prin poreclele provenite din apelative : termenul *pașmag* “papuc” apare ca poreclă a unui boier din secolul al XVI-lea : *cum boyarone quodam Paschmag dicto* (1532).

Actele de cancelarie de redacție românească conțin însă și termeni care desemnează realități ale vieții sociale din alte țări: *hetman / hatmanus* “hatman”, *beglerbegus* “beilerbei”, *bassa* “pașă”, *Orda* “Ordia, hoarda tătarilor”, *beg* “bei” etc.

Grație mărturiei documentelor latine de cancelarie putem urmări felul în care sunt reflectate în planul limbii elemente de viață materială care au fost împrumutate de la alte popoare, precum și asimilarea în limba română a vocabulelor care desemnează asemenea elemente. Prezența lexemului *kaftan* într-un act din 1509 (*unum kaftan ... exmiseramus; a predicto kaftan*), fără ca acesta să fie însoțit de o explicație privitoare la sensul său, așa cum se obișnuia în cazul termenilor străini, demonstrează faptul că la data respectivă acest neologism era deja integrat în limba română. Tot un neologism folosit la un moment dat în limba română era și cuvântul *ducat*, provenit din italiană, prin care era desemnată moneda care circula și în Țările Române începând din secolul al XIV-lea: *monetam vestram que in wlgari wolachali ducat nuncuparetur* (1425).

În cursul secolului al XVI-lea, o serie de termeni românești aveau sensuri diferite de cele actuale⁵. Unii dintre ei pot fi citați și în acte latine de cancelarie, prezența lor explicându-se, probabil, prin posibilitatea de a fi latinizați fără nici o dificultate, precum și prin inabilitatea diacului de a găsi un echivalent latinesc (va fi fost acesta un străin care, neînțelegând exact sensul cuvântului românesc, a preferat soluția preluării lui într-o formă adaptată?). Într-un act muntenesc din 1528 poate fi citit cuvântul *uricio* (*spero ut melius erit concordia inter nos quam uricio instaret inter nos et regnum nostrum*), care nu este altceva decât românescul *urâciune* “acțiune nedemnă, grozăvie, ură, invidie, gelozie”.

Una dintre practicile curente ale cancelariilor medievale de a denumi *realia* atât prin termeni din limba vernaculară, cât și prin corespondentul lor latinesc s-a dovedit a fi un prețios izvor pentru cunoașterea unor aspecte din istoria limbilor europene în Evul Mediu. Documentele emise în Țările Române oferă numeroase asemenea exemple:

a. termeni în maghiară și română:

- satul Cărămida din Transilvania este menționat în 1371 sub forma: *Teglawar vocatum wlgariter, secundum vero Olachos Charamada*.

b. termeni în latină și maghiară:

- o taxă vamală menționată într-un privilegiu acordat de Matia Corvin la 24 august 1484 orașului Cluj este numită *capuwam seu wasarwam*

c. termeni în latină și germană: *de pellibus ferinis cuiuscumque speciei, wlgariter wiltwerk* (1437).

d. termeni în latină și română: *ego Petrus osserul (=ușerul) alias ostiarius*.

⁵ Cf. Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. II, București, 1961, p. 308-309.

Influența limbii materne a notarului sau a cancelariei din care provine este frecvent perceptibilă în texte. Într-un document emis de cancelaria Moldovei în 1476, diacul, probabil un polonez deprins cu practicile cancelariei Regatului polon, dar care va fi avut contacte și cu zona italiană, urmează modelul formularului diplomatic polon, incluzând la sfârșitul documentului formula ordinului de uricire care era dat fie de către rege, fie de către cancelar: *ad relacionem nobilis ac generosi domini Petri cancellarii Terre Moldaviae*. De remarcat folosirea termenului uzual în aria Europei centrale și occidentale, *cancellarius*, în locul românescului *logofăt* (utilizat în mod curent în actele noastre, fie ca atare, fie în formă latinizată). Atunci când consideră că este necesar să explice sensul unui cuvânt, același diac recurge la echivalente din limba polonă: *equites ... bellicose armatos alias bronnych; donis alias vpomynty; dotaliciare alias wyposazych*. Supoziția că el va fi avut contacte și cu zona italiană este susținută de prezența grafiilor *ortatus* (=hortatus), *omagium* (=homagium), *ebdomadis* (=hebdomadis), a dubletelor *bellum / guerrra, nunccium / ambasiatorem* și de transpunerea unuia dintre sensurile lui *gens*, cel de “oaste” (cf. și it. *gente* “oștire, armată”) asupra lui *gentilitas* “oștime”.

Interferența limbii materne cu limba mediului lingvistic în care trăiește notarul poate genera forme hibride în care cuvântului românesc i se atașează morfeme specifice idiomului vorbit de acel notar. Spre exemplu, forma *kastrawetzen*, întâlnită într-un registru vamal din secolul al XVI-lea, îl trădează pe vameșul sas care folosește desinența de plural specifică limbii germane, neînțelegând faptul că în limba română cuvântul *castraveți* este la plural. Aceeași desinență germană de plural apare și în structura cuvântului *berbecar* care este echivalat cu o sintagmă latinească: *vervecium custodibus wigo berbekayren*.

Deosebit de interesante sunt și oscilațiile care apar în grafia cuvintelor românești, deoarece ele reflectă efortul de adaptare la specificul fonetic al limbii române (în condițiile lipsei unei tradiții a scrisului în acest idiom). Acest efort de adaptare, vizibil în formele grafice influențate de regulile ortografiei maghiare, germane sau polone (în funcție de originea sau de zona în care studiasse/trăia diacul) merge până la încercarea de a reproduce chiar și fonetismul dialectal: *Bagya* = [Bag'a] (1507); *Nuxora* = [Nucșoara] (1404); *Czoczavia* = [Čučava] (1480). Epitetul “câne” este scris de diac (de altfel atent să găsească echivalente latinești pentru termenii românești, cf. *Thome Pellionis* “a lui Toma cojocarul”) în mod evident sub impresia dictării românești (ortografia polonă reproducând pronunția din zona Moldovei): *ad scripta et petita illius kyne, Thome Pellionis* (1541).

Conjugarea diferitelor influențe (mediu lingvistic, limba maternă a diacului, presiunea modelelor altor cancelarii sau limbi oficiale) este perceptibilă și în morfosintaxă. Numeroase antroponime românești apar articulate cu articolul enclitic -l: *Buyul* (1231), *Crechul* (1447), *Barbol* (1507), *Danczul* (1507), *Radul* (1541). La cazurile oblice, desinențele latinești se atașează formei articulate românești (probabil

și prin similitudinea acesteia cu diminutivele în *-ulus*): *comiti Stanczulo* (1475), *Radulo bano* (1511), *Dancwlo porcolabo* (1511).

Numele de dregătorii și porecele pot apărea alături de numele proprii, ca apoziții ale acestora: *Marcha Postelnwkwł* (1511), *Peter Barbossol* (1476).

Limba documentelor slave poate influența și ea latina de cancelarie. În copia latină a unui document slavon emis în 1474 de cancelaria Moldovei regimul unor verbe poate fi explicat și prin existența unor sintagme similare în limba modelului slav:

Assam Beg ... ad nos destinavit oratores requirens nobis ut una cum aliis principibus Christianitatis viriliter se preparemus contra Othman.

Requirens este construit cu dativul – *nobis* – (și nu cu ablativul precedat de prepoziția *ab, ex* sau *de*), urmând pe de o parte o tendință manifestată încă din latina târzie (aceea de a înlocui, după verbele de cerere, ablativul prepozițional cu dativul), iar pe de altă parte calchiind o sintagmă slavonă.

Forma *se preparemus* (în locul celei așteptate: *nos preparemus*) pare a se explica tot printr-un calc după slavă (unde reflexivul de persoana a III-a poate fi întrebuițat, în anumite contexte, și pentru persoanele I sau a II-a), dublat eventual de influența exercitată de limba maternă a copistului, un italian care scrie peste tot *com* în loc de *cum* și *ambasiator* în loc de *nuntius* sau *legatus*.

Într-un act emis în Țara Românească la 10 noiembrie 1423, toponimul *Târșor* este scris *Traxor*. Dat fiind faptul că în documentele slavo-române același toponim se întâlnește sub forma *Тръшоръ* (care nu reprezintă decât menținerea unei tradiții grafice, fără corespondență în pronunția reală în care metateza se produsese deja de multă vreme), putem presupune faptul că notarul de limbă latină va fi cunoscut și alfabetul chirilic suficient de bine pentru a menține în transliterarea latină grafia curentă în textele slavone.

La nivelul frazei, ecouri ale limbii vernaculare (fie ea limba mediului sau limba maternă a diacului) sunt și ele sesizabile. Nu vom relua aici descrierea fenomenelor întâlnite deoarece am făcut-o, în detaliu, cu alte prilejuri⁶. Vom încerca să exemplificăm aceste ecouri prin două fragmente extrase din documente emise de cancelariile moldoveană și munteană, însoțite de traducere l i t e r a l ă.

Primul fragment este extras din relatarea vornicului muntean Neagu cu privire la procesul dintre un sibian și patru greci (1469):

Qui ipsi quatuor Greci respondunt in hunc modum: “Nos vero ad vestram personam literam aliud minime dedimus, nisi quid nobis dixit ille Italicus quomodo vos vendidissetis bona nostra, videlicet piperum nostrum. Nos non dicimus quod vos vendidissetis, quia nescimus, neque ibique fuimus, nisi tantum scimus quod ipse Italicus nobis dixit ...” (Cei patru greci răspund în acest chip: “Dară noi altcum nu v-

⁶ V. de ex. articolele: *Mărturii privind limba română înainte de primele ei atestări scrise*, în SCL, 3, 1989, p. 239-246; *Latina medievală și limbile naționale*, în SCL, 1, 1992, p. 45-50.

am dat deloc scrisoare, numai ce ne-a spus italianul cum că voi ați fi vândut bunurile noastre, adică piperul nostru. Noi nu zicem că l-ați fi vândut, că nu știm și nici n-am fost acolo, decât atâta știm ce ne-a spus italianul ...)

Al doilea fragment⁷ aparține unei traduceri latine (contemporane) a unei scrisori redactate în slavonă în cancelaria moldovană (1474). Comentatorii explică aspectul sintactic al textului latin prin influența originalului slav. Fără îndoială că acest lucru este adevărat, dar tulburătoarea asemănare care există între această scrisoare și binecunoscuta scrisoare a lui Neacșu, scrisă cu o jumătate de secol mai târziu, ne face să ne întrebăm dacă nu cumva, respectând un anumit formular aplicat în cazul unor asemenea misive, diacul traducea în slavonă ceea ce i se dicta în românește. Iar dacă așa vor fi stat lucrurile, traducerea latină se face ecoul acestei dictări.

Et de Turcis ita sciatis, quod ita <exploratores nostri> dixerunt, quod venit per mare Achmat bassa cum galeis et curavit <expugnare> Caffam, et pugnauerunt contra Caffam per tres dies; die vero quarto ... ipsi Turci revaluerunt et expugnauerunt Caffam; et habetur <nunc usque> in manibus Turcorum. Aliter non est. ... Et de novo advenit fama pro firmo quod Turci veniunt ad nos, contra nos et terram nostram, et per aquam et per terram. Et ita dicunt quod valida classis precedit cum maximis munitionibus bombardarum magnarum, expugnare Albam et Chiliam, et sunt in itinere iam prope; et per terram veniet solus imperator contra nos, expugnare terram nostram personaliter, cum tota sua potentia et cum omni suo exercitu et cum tota potentia terre Valachie; quia Valachi sunt nobis veluti Turci. Et credatis nobis pro firmo, quod non est aliter nisi sic. (Și despre Turci așa să știți, că așa au zis iscoadele noastre, că a venit pe mare Ahmed-pașa cu galere și s-a silit să pună stăpânire pe Caffa, și au bătut Caffa vreme de trei zile; iar în a patra zi turcii au răzbit și au pus stăpânire pe Caffa; și până acum este în mâinile turcilor. Altcum nu este. ... Și din nou a venit veste cu temeii că turcii vin la noi, împotriva noastră și împotriva pământului nostru și pe apă și pe uscat. Și așa zic, că o flotă puternică, cu mari întăriri de bombarde merge înaintea lor ca să pună stăpânire pe Cetatea Albă și pe Chilia, și sunt pe drum, destul de aproape; și pe uscat va veni împotriva noastră chiar sultanul, ca să pună chiar el stăpânire pe pământul nostru, cu toată puterea sa și cu toată oastea sa și cu toată puterea Țării Valahiei, căci valahii sunt pentru noi ca și turcii. Și să ne credeți cu temeii, că nu este altcum decât așa).

I pak dau știre domnietale za lucrul turcilor, cum am auzit eu că împăratul au eșit den Sofia și amintre nu e, și s-au dus în sus pre Dunăre. I pak să știi domniata că au venit un om de la Nicopoe de mie mi-au spus că au văzut cu ochii loi că au trecut ceale corăbii ce știi și domniata pre Dunăre în sus”.

⁷ Traducerea acestui fragment a fost preluată din volumul *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*. Monografie și culegere de texte, București, 1976, doc. nr. 9, p. 137-138.